

A RÁKÓCZI-HAGYOMÁNY A XVIII. SZÁZAD KÖZGONDOLKODÁSÁBAN

Kié Rákóczi? Ez a kérdés nem csupán a XX. századi magyar köztudatot foglalkoztatta, vita tárgya volt már a fejedelem halála után is, s joggal, hiszen az ő neve és tevékenysége egy-fajta politikát jelképezett.

Az általa vezetett szabadságharcot már a résztvevő kortársak is különbözőképpen értelmezték, mégha a független Hungaria visszaállításának gondolata közös is volt a nemesség nagy része számára.¹ Az önálló államtól azonban mást várt az arisztokrácia, a középnemesség, a vitézli rend, s ismét mást a jobbágság. A célkitűzések különbözősége mellett Rákóczi politikai gyakorlata is elválasztotta egymástól a társadalmi és politikai erőket, hiszen köztudomású, hogy a vitézli rend Szécsényben szembekerült az arisztokráciával, az ónodi gyűlésen pedig a nemesség pártokra oszlott a háború folytatása és a kiegyezés kérdésében.²

A szatmári kiegyezés után az itthon maradt vagy hazatért főurak és nemesek szembefordultak saját múltjukkal, a bécsi udvar politikáját támogatták és a szabadságharcot elítélték.

A történetírás

Olyan, a fejedelemhez közelálló ember, mint a titkos kancellária vezetője, Ráday Pál szükségesnek tartotta, hogy 1712-ben — igaz, felszólításra — megírja a maga „mentségét” *Descriptio arcanae infausti praeteriti belli sub Carlo Sexto scripta* címen és feltárja a „factiosus Princeps” diplomáciai terveit.³ Károlyi Sándor,⁴ Ottlyk György,⁵ ifj. Teleki Mihály,⁶ Vargyasi Dániel István⁷ emlékiratai még otrombábban vádolnak. Dániel szerint például az ónodi trónfosztás „ördögi conceptio” volt és Rákóczi mint „valamely zsoldos és legkevesbé jó pásztor” hagyta el Magyarországot.

¹ A szabadságharc célkitűzéseiről I. A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Szerk. és a bev. írta KÖPECZI Béla, Bp. 1970.

² A szabadságharc belüli osztályellentétéről: KÖPECZI Béla—R. VÁRKONYI Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955; BÁNKUTI Imre: Gazdasági irányítás és a centralizáció a Rákóczi-szabadságharcban. *Folia Archaeologica* 15., 1963; R. VÁRKONYI Ágnes: A jobbágság osztályharca a Rákóczi-szabadságharc idején. *TörtSz* 1964. 7. sz.; BENDA Kálmán: A jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc. *MTA FT*, 1965. 15. köt. 1963.

³ Kézirat a MNM-ban, Fol. Lat. 344, 424, 2549, Vö.: VÉRTESY J. Száz 1915. 657.; GAZSÓ G.: Ráday Pál, 1915.

⁴ Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. I—III. köt. kiad. SZALAY L. 1865. kieg. Száz 1872. MKSz 1945.

⁵ Ottlyk György Önéletrajza, kiad. THALY K., Bp. 1875.

⁶ Ifj. Teleki M. naplója. Szerk. TEMESI A., Bp. 1960.

⁷ Vargyasi Dániel István: *Descriptio vitae*, Nagyszében 1764., magyarul DÁNIEL G., A vargyasi Dániel család eredete. Bp. 1896.

Az uralkodó osztály szemléletét a század 80-as éveigi hiven fejezi ki a *történeti irodalom*,⁸ amely nemcsak az orsztrák forrásokból merít, hanem a szabadságharc résztvevőinek 1711 után keletkezett írásaiból is.

A bécsi udvar és a magyar uralkodó osztály álláspontját a legkövetkezetesebben a *jezsuita történetírás* képviselte, amely a „csendes ellenreformáció” korában a függetlenségi harcok hagyományával szemben az uralkodóval megbékélt ország I. Istvántól a Habsburgokig töretlenül fejlődő Regnum Marianum gondolatát terjesztette.

E történeti iskola első jeles képviselője, Hevenesi Gábor megelégedett a dokumentumok gyűjtésével.⁹ A gyűjteményt Timon Sámuel egészítette ki, és annak felhasználásával adta ki magyar történeti összefoglalóját. Az *Epitome chronologica rerum hungaricarum* címen először 1736-ban megjelent és később többször kiadott krónikaszerű összeállítás a szabadságharcot „seditionnak” tartja, a kurucokat rebellisnek vagy „rákócziánusoknak” nevezi, viszont Lipót a „magnus” melléknevet kapja. A jezsuitákról sűrűn emlékezik akár a „rácok” (így pl. Pécsent), akár a kurucok áldozatai lettek, akár természetes halállal haltak meg. 1706-ra teszi a trónfosztást, amit nem helyesel, de különösen zokon veszi a jezsuiták kiűzését. Ónoddal kapcsolatban a belső széthúzást teszi szóvá. A trencsényi csata után elég részletesen leírja a hadi eseményeket, s főleg a városok, várak elfoglalását. Ünneplő a szatmári békekötést, amelyért elsősorban Pálffy, másodsorban Károlyt dicséri. Az 1711-es év Szirmai István halálának megemlékezésével és az ő magasztalásával fejeződik be. Érdekes megemlíteni, hogy milyen mértékben emeli ki Thököly állítólagos áttérését a katolikus vallásra.

A magyar nyelvű jezsuita történetírás egyik legnépszerűbb munkája, *Pethő Gergely Rövid magyar krónikájának* Spangár András által készített és először Kassán 1729-ben kiadott kiegészítése évenként halad, s 1703-mal kapcsolatban ezt írja: „Az idén Bereg Vármegyében levő Berekszászi Kis Albert és Esze Tamás tolvajkodván hallják, hogy Rákóczi és Bercsényi Lengyelországban, Magyarországnak szabadságára a Császár ellen valamely levelet főznének, eők is Papp Mihállyal, Bige Györggyel és Nagy Mártonnal, kik azonba melléjük állanak vala, Szent György havában edgy erdőben öszve szólalkodnak, holott is azt végzik, hogy közülök Pap Mihály és Bige György mint szóssabb ember menne el Lengyelországba és a ’többiekkel együtt Rákóczi-nak szolgálattját ajánlaná.” A kurucok „pártosok” és a szabadságharc „pártütés”, ennek ellenére részletesen elmondja a hadieseményeket, sőt a felkelés érveit is (így pl. összefoglalja a *Recrudescent* főbb pontjait). A kurucokat ígéretük megszegésével vádolja a rézpénz és az „eretnység” miatt. Érdekes, hogy felfigyel a szabadságharc nemzetközi jelentőségére, s szinte büszkén jegyzi meg, hogy „ebben a pártütésben csaknem annyi kárt tettek a’ Magyarok Ausztriai háznak, mennyit a’ Franciák.”¹⁰ A részletekről szólva nagy helyet szentel Forgách átállásának, amelyet a Pálffyval való ellenségeskedéssel magyaráz és a gróf elszegényesedésével. A pécsi jezsuiták megölését ez a krónika is részletesen feljegyzi. A nagyszombati harcról a szemtanúk elmondása alapján ír. 1705-höz érve Thökölyről ő is megjegyzi, hogy áttért az „igaz római hitre”. Itt is 1706-ban szerepel a detronizálás — a szécsényi gyűléshez kapcsolva. Berzenkedik a jezsuiták kiűzése miatt, dicséri Sennyei Istvánt és dicsér egy meg nem nevezett kuruc főtisztet, akik őket védelmükbe vették. Rákóczit viszont elítéli, mert a jezsuiták számkivetését maga is sürgette. Ónoddal kapcsolatban csak a Turóc megyei követek esetét mondja el. A nagyszombati trakta után megemlíti a trónfosztást, mellyel kapcsolatban ismerteti I. József és a nádor tiltakozását. Megemlékezik Bercsényi varsói küldetéséről, a cárral való kapcsolatokról

⁸ Vö. HÓMAN Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században és A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. In: Történetírás és forráskritika. Bp. 1938.

⁹ A budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Hevenesi-gyűjtemény IV, XII, XVI, XX, XXV, XXVI, XXIX, LXXV. kötetében található Rákóczi-kori iratok.

¹⁰ PETHŐ Gergely: Rövid Magyar Krónika. Kassa 1729 68., 69., 71.

és Rákóczi lengyel királyságának tervéről. A szatmári „megegyezést” Pálffynek és Lochernek tulajdonítja. Szerinte Rákóczi „hajlandó volt a grátiának fel vételére”, de mikor hírül vette a császár halálát, e tervétől elállt.

A század első felének legjelesebb történétírója, aki a Rákóczi-szabadságharcra a legalaposabban foglalkozott, a kezdetben piarista szerzetes, majd megyei tisztségviselő Kolinovics Gábor volt, aki *Commentariorum de rebus Ungaricis XIII.* c. munkáját 1741-ben fejezte be.¹¹ A *Commentarii* sok eredeti dokumentumra és kortársi vallomásra, sőt népi hagyományra is támaszkodik. Szemlélete nem sokban különbözik a jezsuita szerzőkétől, ennek ellenére, amikor tanítványa, Kovachich Márton György a század végén meg akarta jelentetni, az ügy elakadt. Az egyik másolat tanúsága szerint Hoffinger cenzor 1790. január 16-án engedélyezte kiadását (OSzK, Fol. Lat. 389.), de úgy látszik később visszavonták azt. A történétírók a század végén már bőven merítenek gazdag anyagából, miután sok másolatban forgott közkezen.

A latin nyelvű jezsuita történeti irodalom későbbi terméke Palma Ferenc Károly *Notitia Rerum Hungaricarum* című, először 1770-ben megjelent munkája bőséges tájékoztatást ad a szabadságharc belső okairól, mégha a magyarok panaszait nem is helyesli. A kurucokkal folytatott béketárgyalásokat I. József érdeméül tulajdonítja, többek között Franz Wagner aulikus munkáira hivatkozva. A fejedelem és hívei nem fogadják el a nagyon is kedvező feltételeket, mert a Habsburgok örökös királyságát el akarják vetni és a hollandiaihoz hasonló államformát (!) akarnak megvalósítani francia támogatással. A béketárgyalások menetét részletesen taglalja és megszakadásukért a kurucokat okolja. Az ónodi gyűlés leírásában a turóci követek mellé áll. Külön figyelmet szentel a pápa brevejének, amely kiközösítéssel fenyegette meg a Rákóczi mellé állt katolikus papokat s ezt úgy értékeli, mint a béke egyengetését. Rákóczi és Pálffy találkozását és az ezt követő tárgyalásokat jórészt Pulaynak a szatmári békéről szóló munkája alapján írja le. Magát a békét a császár kegyességének tulajdonítja. Rákócziról és az amnesztia visszautasításáról vallott felfogását érzékelteti a róla szóló utolsó mondat: „Verum ille pessimus usis Consultoribus, inanes de Josephi animo suspiciones ponere non potuit, maximorumque stipendiorum a Ludovico XIV. sibi olim promissorum spe lactantes, spontaneum cum sociis apud Turcas elegit exilium.”¹² Palma elbeszélése sok olyant tartalmaz, amelyből rekonstruálni lehetett a kurucok politikai programját, ezért a szerző óvatos, forrásokra hivatkozik, nehogy neki tulajdonítsák a közölteket. Fő forrása Wagner Lipót és I. József életrajza, Mellenius és más meg nem nevezett történétírók.

A századvégi „kritikai iskola” olyan jeles jezsuita képviselői, mint Katona István és Pray György mindenekelőtt a források feltárásával szereztek multhatatlan érdemeket, mégha történetiszemléletük politikai alapja ugyanaz, mint elődeiké.

Katona az *Epitome chronologica*-ban, amelynek harmadik része 1798-ban jelent meg, a Rákóczi-szabadságharcot „fatale bellumnak” tartja, amely a haza kárára ütött ki. Az eseményeket Wagner nyomán mondja el, ilyen módon is bizonyítva hűségét az uralkodóházhoz. Felhasznál azonban más forrásokat is, így többek között az *Histoire des Révolutions de Hongrie*-t, Bél Mátvás *Notitia*-ját és természetesen gazdagon utal a *Historia Critica*-ban közölt iratokra. A szatmári békét ünnepli, Rákóczit inkább féltéknek, mint óvatosnak nevezi, azért mert nem hitt a császári ígéretekben. Értesít a bujdosás eseményeiről is.

¹¹ Kolinovics kéziratai részben a budapesti Egyetemi Könyvtárban, részben az OSZK-ban található. A Kommentárok végén a következő összefoglalót találjuk, amely Kolinovics meggyőződését illusztrálja: „Quidquid hic contra fidem catholicam, statuta superiorum, bonos mores et legitimum potestatem dictum, factumque, id dictum, factumque ne esto.” Kolinovics önéletrajza az Egyetemi Könyvtárban, G 99 számú kézirat.

¹² Fr. C. Palma: *Notitia Rerum Hungaricarum*. Nagyszombat 1770. III. rész, 287.

A hatalmas *Historia Critica*-ban¹³ sok érdekes dokumentumot tesz közzé, részben a Hevenesigyűjtemény iratait, pécsi, kalocsai levéltári anyagot, részben a kiadványokból (főleg a *Histoire des Révolutions de Hongrie*-ből) átvettek és ezek alapján von le bizonyos következtetéseket, — a didaktikai szempontokat figyelembe véve — kérdésekre adott válaszok formájában. Teljesen tárgyyszerű kérdések mellett, bőségesen találunk olyanokat, amelyek a császárok dicsőséges tulajdonságait, kiváló tetteit és a magyarok iránti nagylelkűségét emelik ki, s olyanokat is, amelyek a szabadságharcot expressis verbis elítélik. Így pl. az ónodi országgyűlésre célzó kérdés „iniqua sententia”-ról beszél, amit persze még meg lehet érteni, de azt már kevésbé, hogy Rákóczit személyileg is rossz színben tünteti fel. Ennek ellenére ez a munka az információk bőségével tűnik ki, s ezzel előkészíti a talajt a nemzeti irány számára.

Pray György a *Historia Regum Hungariae* c. művének harmadik részében¹⁴ foglalkozik a nagy kuruc szabadságharcral, amelyet Bocskai, Bethlen, Thököly felkeléseinek vonalába állít be, s újdonságát főleg abban látja, hogy a II. András által biztosított ellenállási jogot kívánta biztosítani és az 1687-es országgyűlés végzéseit szeretne volna hatálytalanítani. Nagy jelentőséget tulajdonít annak a veszélynek, amely Rákóczi, a bajorok és a franciák egyesüléséből adódhatott volna 1704-ben. A felkelők követeléseit és a béketárgyalásokat részletesen ismerteti. Az erdélyi fejedelemség kívánásának és a francia intrikáknak tulajdonítja, hogy Rákóczi nem egyezett ki. Kiemeli I. József készségét a békére, s ezzel kapcsolatban részletesen szól a nagyszombati tárgyalásokról és a mediatorok tevékenységéről. Vitatkozik a *Histoire des Révolutions de Hongrie* szemléletével, amely a császár bizonyos nyilatkozatait nem adta közre. Az ónodi országgyűléssel kapcsolatban a széthúzás bizonyítására helyezi a hangsúlyt, a trónfosztást nem emeli ki különösebben. A varsói béketárgyalásokról Károlyi Revelatio-jára hivatkozva szól. Beszél a diplomáciai és főleg a porosz kapcsolatokról Dobozi iratai alapján. Idézi Rákóczinak az angol királynőhöz írott levelét, eredeti francia szövegében. A szatmári békét ünnepli, Rákóczit „ambícióval” vádolja, s azzal, hogy a francia praktikák kiszolgálója lett. Jellemző e munkában a hadi események háttérbe szorítása és az európai körképben jelentkező részletes diplomáciatörténet.

A *protestáns történetírás* elvileg nagyobb rokonszenvvel fordulhatott volna a szabadságharc felé, ha másért nem, egyházi okokból. A vallásszabadság kérdésében jelentkezik is valamilyen rejtett nosztalgia, de a hatalomtól való félelem ezt is háttérbe szorítja vagy nem engedi megnyilvánulni. A félelem egyébként nem alaptalan, hiszen a cenzúra, amely sokáig a jezsuiták kezén van, éberem örökdió. Molnár Gábor 1752-ben kiadott nyelvtanában a következő példamondat szerepelt: „Rákóczi György harcolt Magyarorszáért. Miként az oroszlan kölykeiért, úgy harcolt Rákóczi is Magyarorszáért.”¹⁵ A cenzor a könyvet elkoboztatta.

A lutheránus Bél Mátyás megpróbálja *Notitia*-ban Magyarország történetének ezt a korszakát is ismertetni, de az ide vonatkozó megjegyzések zömét a cenzor törölteti. Bél egyébként megyék és helységek szerint adja elő az ország földrajzát és a hozzájuk kapcsolódó történelmi tudnivalókat. *Pozsonyról* szólván megemlíti, hogy a „Rákócziana seditio” miatt támadt zavarok elhárítására I. József 1708-ban Pozsonyba hívta össze az ország rendjeit, s ezzel kapcsolatban ismerteti e csonka-országgyűlés legfontosabb okmányait és a szabadságharc befejezését jelző eseményeket. Magyarország megbékélését I. Józsefnek tulajdonítja,¹⁶ a szatmári békét

¹³ A *Historia Critica* 36, 37, 38-ik részében, melyek 1805-ben 1806-ban és 1807-ben jelentek meg. Vö. HAUER Ferenc: Katona István emlékezete. Kalocsa 1911.

¹⁴ Ez a rész 1801-ben jelent meg Budán. A Rákóczi-szabadságharc egyes dokumentumait közli *Epistolae procerum Regni Hungariae* c. művének (Pozsony 1806) III. részében. Vö. LISCHERON Gáspár: Pray György élete és munkái. Bp. 1937.

¹⁵ FINÁCSY E.: A magyar közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899. I. köt. 78.

¹⁶ *Matthiae Belii Notitia Hungariae Novae Geographico-Historica*. Bécs I. köt. 1735. 387—394.

Pálffy művének tartja. *Nagyszombatnál* a Rákóczi-féle „tumultussal” kapcsolatban Ritschan, majd Heister hadműveletéről beszél és természetesen a béketárgyalásokról. Forrása Wagner és a *Fama Europea*. *Pudmericnél* leírja a kurucok és a császáriak közti csatát. A *bányavárosokkal* kapcsolatban szól az ottani csatározásokról és dicséri Radványzky János magatartását. Elítéli viszont Rákóczit, hogy a szabadságharcban a pénzverés jogát magának tulajdonította. Ezzel kapcsolatban leírja a kuruc pénzeket és az érméket, amelyeket a fejedelem veretett.¹⁷ Különbözik a kurucokat, és főleg Bercsényit, rablással vádolja, Rákócziról megírja, hogy tartózkodott ettől a gonoszságtól s „pauperrimus e regno abierit”. *Újvárnál* elmondja, hogy miként foglalták el a kurucok, hogyan erősítették meg, s végül hogyan jutott ismét a császáriak kezére. *Selmechnél* a bányászok sztrájkját említi és Hellenbachot mentegeti ezzel kapcsolatban. Részletesebben az ottani béketárgyalásokról szól.¹⁸ Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Bél sok érdekes eseményt mond el, fontos dokumentumokat tesz közzé s ezzel idézi a Rákóczi-időket, de a *Notitia*-ra is az aulikus szellem a jellemző, amely a csatákban a császáriak fölényét, a tárgyalásokban a császár kegyelmességét dicséri.

A század végén a legnépszerűbb történelemtörténet a református Losontzi Hányoki István *Hármas Kis Tükre*, amelyet 1771 és 73 között adtak ki először, és 1849-ig mintegy 70 ismert és ugyanannyi ismeretlen kiadásban jelent meg.¹⁹ A magyar történelemmel foglalkozó rész Rákóczit és híveit „pártosoknak” nevezi, s azt írja, amit az első jezsuiták, hogy a császár igyekezett őket „kegyelmes ígéretekkel lecsillapítani”. Az ónodi trónfosztást „vakmerőségnek” nevezi, dicséri Pálffy és Károlyi „serénységét”. Még a legnagyobb jóindulattal sem lehet kuruc rokonszenvet felfedezni ebben a munkában, még akkor sem, ha „Rákóczi boldogtalan életéről” is megemlékezik a bujdosást idézve.

A századvég-századelő legjelentősebb református történelemszövege, Budai Ezsaiás 1812-ben jelenteti meg *Magyar Ország Historia, melybenn a Felső Ausztriai Ház örökös uralkodása joglatodik* c. munkáját. Forrásai Wagner, Bél, Pray, Katona, Kolinovics, Cseri, de az *Histoire des Révolutions de Hongrie* is, szemlélete még császárhűbb, mint más, a felvilágosodás eszméit elfogadó kortársáé. Bizonyos kérdésekben azonban meggondolkoztatón fogalmaz és adathőse is imponáló. A tiszaháti felkelésnél megjegyzi, hogy a jobbágyok „a’ Máramarosi, Ugotsai és Szatmári széleken, a’ Nemesség jószágainak, a’ Templomoknak s.a.t. esvén, iszonyú pusztításokat vittek véghez”. A kurucokat „zenebonásoknak” nevezi, Rákóczi támadását, a *Mémoires*-t szó szerint idézve a „hijába való ditsőség kívánásának” tulajdonítja. Hogy a fejedelem a császár ajánlatait 1705-ben el nem fogadta, azt a „Frantzia sugallásokkal” magyarázza. Az ónodi gyűlésen a turóci követek esetét mondja el részletesebben, de főleg békevágyukat emelve ki. A trónfosztást Cseri alapján meséli el, s elfogadja az ő véleményét. Részletesebben foglalkozik Dobozi István küldetésével a porosz királyhoz, aki Rákóczi projectumát — mint mondja — nem hagyta jóvá. Leginkább a béketárgyalások érdeklik, s itt a Pray által közölt dokumentumokra támaszkodik. A szatmári békekötést így vezeti be: „Eljött végre az a kívánt nap, mely nyöltz esztendei háborúságok utána az úgy nevezett Kurutz Világnak végét vetett.”

Nálánál rokonszenvesebben és főleg tárgyilagosabban írnak a szabadságharcról a magyarországi német származású történészek, Engel és Fessler, akik a XIX. század elején adták ki nagy összefoglaló munkáikat.

Az erdélyi szász protestáns Johann Christian von Engel *Geschichte des Ungarischen Reiches* c. művének 1814-ben Bécsben kiadott 5. részében a Rákóczi-szabadságharcot az aulikus történész szemével nézi, de a Katona megjelentette dokumentumokat, Kolinovics-ot és az *Histoire des Révolutions de Hongrie*-t idézi, az osztrák jezsuita történész, Wagner mellett. A fejedelmet

¹⁷ I. m. II. köt. 1736. 63. és köv., 198—199., 428—430., 468—471.

¹⁸ I. m. IV. köt. 1742. 191—192., 374., 378., 601—605.

¹⁹ Vö. BIRÓ Sándor: A Hármas Kis Tükör, mint a magyar történelem tanításának alapja a XIX. század első felében. *Annales Univ. Sc. Budapestiensis, Sectio Historica*, t. I. 1957.

gyenge és nem túl okos embernek tartja, de szimpátiával beszél a jezsuiták kiűzéséről. A kurucokat „Tumultuantes”-eknek vagy „Missvergnügten”-eknek nevezi, a rebellis kifejezést nem szívesen alkalmazza. A szatmári kiegyezést tartja reálisnak s ezen az alapon ítéli „visszafelé” is.

Ignaz Aurelius Fessler, a kezdetben kapucinus barát, majd aufklärista protestáns, akinek a *Geschichte von Ungarn* című könyve a XIX. század folyamán több kiadásban jelent meg, eredeti dokumentumokat, Wagner munkáit, Cserei *Históriáját*, Szirmay *Notitiá-ját*, az *Histoire des Révolutions de Hongrie-t*, Debreceni Ember Pál egyháztörténetét, De la Torre *Mémoires-jait*, Harrach iratait felhasználva, részletesen ismerteti a szabadságharc történetét. A felkészítésének okait felsorolja és tájékoztat a kurucok követeléseiről is. Alaposan foglalkozik a béketárgyalásokkal, az ónodi trónfosztást elítéli és a konföderáció vezetőit „leidenschaftliche Verblendung”-gal vádolja. Nem helyesli Rákóczi diplomáciai terveit sem. A császáriak kegyetlenségeit a protestánsokkal szemben viszont kíméletlenül ostromozza és a jezsuitákat súlyos kritikával illeti. A szatmári békét ő is üdvözli,²⁰ de a bujdosó Rákócziról rokonszenves képet fest. A 9. rész a fejedelem Emlékirataiból vett idézettel fejeződik be, amellyel nemes gondolkodásmódját és jámbor kedélyét bizonyítja.

Ez az alapvetően Habsburg-párti, de sok árnyalatú történetírás kétféle módon hatott: vagy elfogadták álláspontját – s a többség ezt tette – vagy elvetették, de ilyenek kevesen voltak, s csak a század 70-es–80-as éveiben jelentkezhettek nyíltabban. Eddigi felfogásunkkal ellentétben, el kell ismernünk, hogy ez a történetírás adatszerűen, viszonylag bőségesen tudósított a Rákóczi-szabadságharcról.

Az oktatás

A történetírás mindenekelőtt az oktatás útján hatott.²¹ A jezsuita iskolákban 1735-ben vezetik be a történelmet mint rendszeresen oktatott melléktárgyat. Molindes tartományfőnök ekkor készült Typus-a szerint: „a történettanítás célja főképp a vallás-erkölcsi nevelés szolgálatában álljon. A történet ismerete győzőn meg Isten végtelen bölcsességéről és a mindenséget kormányozó nagy szeretetéről, de ezen felül tanítson meg a világ megvetésére is, megmutatván a földi dolgok múlandóságát és feltárván az erény jutalmának és a bűn büntetésének történeti példáit.”²² A grammatikai négy osztályban bibliai történeteket, az ókori négy monarchiát és az

²⁰ A majtényi fegyverletételt így meséli el: 30. April. Donnerstag nach Marci, auf freyem Felde, zwischen Szathmar und Majtény, hatten sich Pálffy mit zahlreichen Reiterhaufen; Karolyi mit fünfzehn tausend Mann, unter hundert neuen und vierzig Fanhen in Schlachtordnung zum Gepränge aufgestellt. Dort wurden die Friedensbedingungen in urkundlicher Ausfertigung von Carl Locher vorgetragen und von den Conföderirten feyerlich angenommen. Ihre Feldherren, Hauptleute und Mannschaft schworen dem Könige den vorgeschriebenen Eid der Treue, senkten die Fahnen zur Erde, legten die Waffen, Heerpauken und übrigen Kriegeszeichen auf einen Haufen; worauf Karolyi dem Pálffy, dieser jenem das herrliche Verdienst der wiederhergestellten Ruhe und der Rettung des Vaterlandes zuerkannte. Alle aber mit von Dank erfülltem Herzen in das feyerliche, Herr Gott, dich loben wir etc. zusammen stimmten. Die Geschichten der Ungarn und ihrer Landsassen, Erzählet von dr. I. A. Fessler, Leipzig, bey Johann Friedrich Gleditsch, 1825. Neunter Theil, 644–645.

²¹ MOLNÁR Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881., FINÁCZY Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899–1902., és végül RAVASZ János: A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVII. század első felében. Pedagógiai Szemle, 1954. 6. sz.

²² BALASSA Bruno: A történettanítás múltja hazánkban. Pécs 1929. 85., v.ö. még ARATÓ Endre: A magyar nemzeti ideológia jellemző vonásai a 18. században című tanulmányát, megjelent Nemzetiség a feudalizmus korában című kötetben, Bp. 1972.

egyetemes történetet tanulták, a humanitás két osztályában (poétika és retorika) az egyház-történetet. A magyar történelemre 60 kérdés jutott, de belőlük 20 egyháztörténelemmel foglalkozott. Az oktatást különben Franz Wagner, H. Tursellinus, D. Petavius és Ph. Brietius tankönyvei alapján folytatták. Az egyetemen a bölcsészeten a történelem tárgyként nem szerepelt. Itt logikát, metafizikát és matematikát oktattak maradi szellemben. A jezsuita iskolákban szokásos nyilvános viták legtöbbször az ókori történelemből vették tárgyukat s ez a helyzet az iskoladrámákkal is, bár főleg a 40-es évektől kezdve magyar tárgyúak is feltűnnek.²³

Más volt a helyzet a *piarista iskolákban*, amelyekben a század közepétől kezdve a hazai történelmet részletesebben tanították. Ez az oktatás is természetesen a Habsburg-centralizáció szolgálatában állt, amiről Bajtay Antalnak, II. József nevelőjének *Historia*-ja is tanúskodik.²⁴ Ez a tankönyv feltétlen Habsburg-párti és katolikus, de a Rákóczi-szabadságharc elítélésében mértéktartóbb, mint jezsuita kortársaié.

A *protestáns iskolákban* a helyzet csak abban különbözött — de persze ez nem volt jelentéktelen —, hogy a filozófia és a természettudományok új eredményei iránt fogékonyabb tanárok tanítottak és pedagógiailag is haladóbb módszereket használtak, mint főleg a jezsuiták. Ennek ellenére joggal panaszkodott Bessenyei György a *Holmi*-ban: „Ha erköltsi és tiszta életre nézve a Debretzeni, Pataki Professorok meg betsülhetetlen emberek, a tanításnak módjába változást szenvedhetnek. Nem szóllok még a magok Tanításaikról, hanem a gyermekek módjáról, kiket örökké tsak könyv nélkül tanítanak recitálni. Szüntelen a Classicus auctorokat kell mondani, a többi Világról szó sintsen.

Ha el mondtuk, mint a szajkók, a mit reánk vetettek, meg ditsértettünk. Tsak recitáltam, hogy Xerxest, majd nem egy milliom fegyveres néppel meg verték a Görögök, kik alig vóltak hozzá képest egy nehánnyan, de soha nem halhattam e tsudának okát Tanítóimtól. Tsak tanultam a szent Históriában, hogy első, második Nabugodonozor Cirus, Sándor, a Rómiaiak pusztították a Sidokat, kik minden Fejedelem ellen örökké pártot ütöttek. Hallottam ellenbe, hogy a Senakerib sergét az öldöklő Angyal Jerusalem elől el verte; a Nabugodonozorét pedig bé eresztette; de a Sidóknak Természetekbe nem fedezettetett fel illy közönséges nyomorúságoknak oka? Miltiziadesről, Themistóklesről repetitiokat tanultam, de Kodrusról, Amfictionról, Cecropsról, Licurgusról, semmit sem tudtunk. Cicerót tsak hirdettük, de Trájánusról, Horatius Coclesről, Cujrásokrol, Numa Pompiliusról sat. szót sem hallotunk a nagy Kátet tsak recitaltuk, de sem a Lateranumi, Sem a Lioni, Sem a Nicei, Sem a Baseli Conciliumrol nem tudtunk, egész Classisostól is eszmélkedni. Rákoziról hallottunk beszedből, de sem a nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudtunk. Bruntzsik, Argirus történeteit meg tanultuk mesébe, de az Ottó Tsászárókét nem hallottuk; Szatmári Mihály Professor Uramat ismertük de Bórsiáról sem Mesterünk, sem magunk nem tudtunk. Trótzonfalvát, Petrabót tudtuk hol feküsznek a Bodrok körül, de Paragvájról, Peruviáról, Kongoról, Mexikoról Trebizonról Bresilról sat. Soha sem hallottunk semmit.”²⁵ Kazinczy a 70-es évekre emlékezve így írt: „Az én koromban Patakon és Debrecenben még nem tanítanak hazai törvényt, nem még magyar történeteket . . . Mely törvényeinken állapodik vallásunk, s mi az a bécsi, három nicholsburgi, lintzi, szathmári béke, azt még Patakon nem tudtam, azt későbbben tanultam meg.”²⁶

Bél Mátyás a pozsonyi evangélikus Liceumban elsőnek vezette be a magyar történelem tanítását és előadatta a XVII. század részletes egyetemes történetét. Munkáját Tomkay-

²³ BALASSA: i. m. 91—92. és ALSZEGHY Zsolt: Magyar tárgyú latin jezsuita drámák. Bp. 1911.

²⁴ Bajtay *Historia politica Hungariae* c. munkája csak kéziratban terjedt, több másolat az OSZK-ban, Fol. lat. 323, 324, 333, 339, 341, 342, 2823, Quart, Lat. 2288.

²⁵ BESSENYEI György: A holmi. Béts 1779. 103—104.

²⁶ Kazinczy Ferenc Válogatott művei. Bp. 1960. I. köt. 38.

Szászhy János folytatta. Más evangélikus iskolákban – különböző időpontokban – de igyekeztek követni ezt a példát.

A sárospataki református kollégiumban Comenius kezdeményezte az egyetemes és hazai történelem oktatását, s id. Tsétsi János a kollégium legkülönbözőbb hányattatásai idején is tanította ezeket a tárgyakat. 1743-ban itt bevezették a historia litterariát, amelynek jeles művelője lesz később Szombathy János.

Maróthy György, a debreceni Református Kollégiumban fejleszteni kívánta többek között a történelemoktatást is, s a történelmet a földrajzzal együtt oktatta. Szilágyi Sámuel és Simay Miklós fejlesztette tovább a történelemoktatást.

A protestáns iskolákban az egyetemes történetet főleg Melancthon és Heidanus könyveiből tanulták, de a XVIII. század közepétől J. Freyer, L. Offerhaus, M. J. H. Zopf tankönyvei, Wolff kronológiája szolgáltak alapul. A magyar történelmet jegyzetekből oktatták.

1773-ban a jezsuita rendet feloszlatták. 1777-ben Mária Terézia királyi rendelettel kibocsátotta a *Ratio Educationist*, amely új alapokra helyezte a magyarországi iskolarendszert. Jellemző, amit a *Ratio* a honismeretről mond: „Mi tehát az oka annak, hogy a magyar ifjúságot ebbe a hibába (ti. hogy idegen dolgokkal foglalkozik és a magáét elhanyagolja) kergetjük, hogy fejedelme, hazája és önmaga iránt tartozó kötelességét cserbenhagyni legyen kénytelen. Miért nem neveljük inkább úgy, hogy megtanulja a hazai történetet, ismerje királyainak tetteit, akiknek engedelmeskedik, nemzetének évkönyveit, amelytől származik, a korona viszontagságait, amelynek alattvalója, az ország viszonyait, amelynek valamikor polgára lesz?”²⁷ A *Ratio* előírja a magyar történet oktatását az utolsó két grammatikai osztályban, a humanitás kezdetén egy féléven át, az akadémián két félévben.

Ez az elgondolás azonban nem valósulhatott meg. A magyar történeti tankönyvet Katona Istvánnak, a pesti egyetem tanárának kellett volna elkészítenie, de még a 80-as években sem jelent meg, úgy hogy Kovachich szerint az oktatók jegyzetekből adták elő ezt a tárgyat. De nem ez volt a végrehajtás elhúzódsának fő oka. 1784-ben az egyetemen megszüntették a magyar történelem oktatását. Katonát nyugdíjazták, Koppi Károly piarista történész már csak egyetemes történetet adhatott elő, de 1795-ben őt is nyugdíjba küldték a Martinovics-féle összeesküvésben való részvétel gyanúja miatt. A középiskolákban kötelezővé tették a német nyelvet, ami a magyar történelem tanítása szempontjából új helyzetet teremtett. A felvilágosult abszolutizmus, amely kezdetben elfogadta a hazai történelem elsőbbségét az egyetemes szemben, most a nemzeti tudat felerősödésének egyik lehetséges forrását látja benne s ismét az egyetemes történelemre teszi a hangsúlyt. Amikor a század végén érvényesülnek ebben a vonatkozásban a *Ratio* elvei, a katolikus iskolákban Pray György *Historia Hungariae*-jét vezetik be tankönyvként. Az egyetemes történetben Bolla Márton könyvét fogadják el. A református oktatók a *Hármas Kis Tükört* használják az alsóbb osztályokban, a felsőbbekben pedig Budai Ézsaiás *Historia*-ját.

A történeti oktatás szemléletileg követte a történetírást, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tény, hogy amíg a század végéig hivatalos tankönyvek e tárgyban nincsenek, az oktatók személyes meggyőződése és felkészültsége lényeges árnyalásokat tesz lehetővé. A hivatalos állásponttal való nyílt szembehelyezkedésről – legalábbis tudomásunk szerint – sehol sincs szó, de a magyar történelem részletesebb vagy kevésbé részletes, katolikus, protestáns vagy felvilágosult szemléletű oktatása bizonyos differenciálást megengedett. A magyar történelem oktatásának háttérbe szorítása lehetővé tette a Rákóczi-kérdés és általában az újabb magyar történelem témáinak megkerülését.

A század vége felé, amikor a magyar történelem is elfoglalja helyét az oktatott tárgyak között, az érdeklődés feléje fordul, s egyre inkább politikai jellegű lesz. Széchényi Ferenc

²⁷ BALASSA: i. m. 122.

az 1791-es tanügyi tervezet vitájában már így elmélkedik: „Jaj annak az országnak, melyben a historiát és törvényt ellenkező principiumból tanítják és a tanulók szívébe oltják . . . ezen ellenkező principiumok miatt megrendülnek a haza oszlopai, s talán rakásra is dőlnek.”²⁸ Ez a megjegyzés már arra utal, hogy különböző felfogások alakultak ki a magyar történelem személyiségeiről és eseményeiről s ez a különbözőség az oktatásban is jelentkezett.

A népköltészet

A múltat nemcsak az írás, hanem az emlékezet és az ezt tápláló szájhagyomány is megőrzi, s ennek jelentőségét különösen oly korban nem szabad lebecsülnünk, amikor az emberek nagy többsége írástudatlan.

A XVIII. században a szabadságharc emlékét a parasztság, a polgárság és a kismanesség egy része, főleg az ország északkeleti — keleti részén — ha titokban is — de továbbélte. Válságos időkben, felkelések idején, a parasztság a kuruc szabadságharcra emlékezik. 1735-ben Békésszentandrás felkelő parasztjai Rákóczi nevére esküsznek és rá tesznek fogadást, hogy harcolnak a császár ellen. Az 1738-as török háború idején, amikor Rákóczi József közelkerül a magyar határhoz, az ő manifesztuma járja az országot és a nemesség nyugtalankodik, mert a jobbágyok arról beszélnek, hogy kurucoknak állnak be.²⁹ Ez év nyarán a krajnai jobbágyok így beszélnek, amikor papjuk arra szólítja fel őket, hogy imádkozzanak a császárárt: „Miért a császárárt imádkozunk, aki adókat, követeléseket és más terheket rak ránk, a sókereskedést tiltja, a kivitt és behozott dolgokért igen nagy harmincadot követel — inkább imádkozunk a mi régi jó urunkért, hogy szerencsésen hazajöjjön hozzánk.”³⁰

A század közepén a Törő — Pető — Bujdosó-felkelésben ismét a kuruc világra hivatkoznak a jobbágyok. 1781-ben a Nagykunszágon arról beszélnek, hogy Rákóczi jár a pástorszállásokon. 1790-ben a „kuruc világ” a nemesség számára olyan fenyegető rém (amit egyébként a bécsi udvar is festeget), hogy egymásután ítélik el azokat, akik szájukon ilyet mernek kiejteni. A ramocsaházi Juhász Ferenc egyik kocsmai beszélgetésében például ezt mondja: „Iszom, eszem, míg csak egy polturám lesz, ha nem lesz, akkor osztán majd lesz kuruc világ, akkor pedig lesz nékem elég.” A sedria 30 botbüntetésre ítéli a 60 éves jobbágyot. Sziliczei János nádudvari juhász összeszólalkozás közben azt mondja, hogy „tsak az Isten azt adná, hogy valami világ lenne”, „egy embertől, ha csak hét ördög nincs benne, nem félek, s bár adná a Jézus a rebelliót és jönne a haramia, majd hamarabb készen lennék, mint egy nemes ember, aki pénzzel járja a vásárt”. Mondanunk sem kell, hogy őt is megbüntették.³¹

A parasztság és a kismanesség Rákóczi és a kurucok emlékét a népköltészetben is megörökítette. A Bocskor-kódex 1716 és 1739 között, a Bathó-énekeskönyv 1728-ban lejegyzett verseket tartalmaz, a század közepéről való Tsorik András énekeskönyve, Szolga Mihály diáriuma, a Furuglyás-énekeskönyv, a század 70-es, 80-as éveiből maradt fenn Bíró Mózes

²⁸ SZABÓ L.: A Széchényi-család története. Bp., 1913, II. köt. 597.

²⁹ HADROVICS László — WELLMANN Imre: Parasztmozgalmak a 18. században. Bp. 1951; LUKINICH Imre: Ál-Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a 18. században. Rákóczi-emlék-könyv. Bp. 1935. Minderről Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon című kötetben, Bp. 1952.; ebben különösen ESZE Tamás — VÁRKONYI Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században és WELLMANN Imre: Az 1735-i alföldi parasztfelkelés.

³⁰ LEHŐCZKY T.: A beregmegyei orosz nép Rákóczi mellett tüntet 1738-ban. Száz 1867 280.

³¹ RÁCZ István: Parasztdöntő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben. Az Agrártörténeti tanulmányok-ban Bp. 1960. 235.

énekfüzete, az *Erdélyi énekeskönyv*, az Alsókubini-kézirat, a századvég nagy vállalkozása Jankovich *Magyar világi énekek* című összeállítása.³²

Ezek a különböző időből és helyről származó gyűjtemények azt bizonyítják, hogy a Rákóczi-szabadságharc politikai költészete tovább élt az egész XVIII. század folyamán, főleg az északkeleti – keleti részeken s ugyanakkor új – ráemlékező – verseket inspirált. Elég megemlíteni, hogy első himnuszunk, a *Rákóczi-nóta* (Erdélyi-énekeskönyv) valószínűleg 1730 táján keletkezett, s szájról szájra járva jutott el Csokonaihoz, Kazinczyhoz, Petőfihez, hogy aztán először 1849-ben Erdélyi János jelentesse meg nyomtatásban. Későbbi – több elemből össze tevődő – a *Rákóczi kesergője* is, amelyet először Arany János jegyzett le Szalontán. Mindkettőnek sok variánsát ismerjük.

A reformkorban érdekes szintézis alakult ki: a kuruc politikai költészet és a jezsuiták által terjesztett hazafias vallásos líra elemei keveredtek össze, de kuruc szemléletben. Kálmány Lajos 1825 tájáról keltezi az *Édes hazám fiai* című verset, amelynek egyik strófája így hangzott:

Rákóczy édes vérünk,
Régi híres vitézünk,
Kérd a magyar szenteket,
Ne hagyjanak bennünket.³³

A nép történetiszemlélete személyhez kötött, s erkölcsi értékkel mér. Rákóczi, Bercsényi és a többi kuruc vezető a haza függetlenségének harcosa és az idegen elnyomás ellensége. Ezt az ügyet a parasztság is igaznak tartja, s ezért a kuruc politikai költészet a XVIII. században is megőrzi Habsburg-ellenességét, de igaznak ítéli a földesurak elleni küzdelmet is, hisz a jobbágyok nyúzóiban ebben a felfogásban a haza árulóit. Nem véletlen, hogy Rákóczi kesergője elítéli Károlyi Sándort mint hazaárulót, s megbüntetését a jobbágyágtól, annak képviselőitől várja:

Megfizeti még az árát az árulásnak,
Kipótolja maradéki Esze Tamásnak,
Ha nem másnak! Árulónak,
Ugy léssen még dolga neki,
Miként Júdásnak!³⁴

A *Szegénylegények éneke*, a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*, ugyancsak a hazát áruló és ugyanakkor jobbágyaikat kizsákmányoló urak ellen fordul, amikor figyelmezteti Rákóczit a belülről fenyegető veszélyre. Különösen az utóbbiról tudjuk, hogy igen népszerű volt s töredékei még a XIX. században is kimutathatók.³⁵

Ez a felfogás gyökeresen szembenáll az uralkodó ideológia történetiszemléletével, s az egyetlen élő politikai ellenzékiség kifejezője a XVIII. században.

³² ESZE Tamás: A kuruc költészet problémái. It 1951.; PERJÉS G.: Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához. ItK 1957.; STOLL Béla: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp. 1963.; ALBERT Zs.: Elemzések a Rákóczi-szabadságharc politikai költészetéről. ItK 1956.

³³ OSZK. Thaly gyűjt. 1340. Fol. Hung. I. 280.; KÁLMÁNY Lajos: Népköltési hagyatéka I. Szerk. ORTUTAY Gyula, Bp. 1952. 230.

³⁴ A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 353.

³⁵ ESZE Tamás: A szegénylegények éneke. ItK 1958. Vö. Két szegénylegény egymással való beszélgetése, It 1949. 2. sz.

A szépirodalom

A korabeli szépirodalom³⁶ történetiszemléletét nem a kuruc politikai költészet, hanem az uralkodó ideológia határozta meg a szabadságharc megítélésében. A katolikus restauráció vallásos-hazafias propagandáját és a jezsuita történetírást követve, az írók történeti tárgyú műveikben a középkorhoz nyúlnak vissza, István Király, Nagy Lajos, Hunyadi János, Mátyás és más királyok és egyes királynők életéről szólnak. Meglehetősen nagy helyet foglal el az ilyen jellegű munkákban a hun elődök és a honfoglalás témaköre. Sokat elmélkednek Mohácsról és a magyarok belső egyenlenségéről.³⁷ A Rákóczi-szabadságharc is a belső viszályok motívumkörébe kerül, s így nemcsak a Habsburg-pártiság mondat ítéletet felette, hanem a „nemzeti egység” szükségét hangoztató „hivatalos”, főleg katolikus hazafiasság is. Ányos Pál példának okáért *A kalapos király* c. 1782–83-ban írt költeményében elítéli II. József türelmi rendeletét, mert ez felfogása szerint ismét kiújítja a katolikusok és a protestánsok közötti ellentéteket és lehetőséget ad az anarchiára. Ezzel kapcsolatban említi Bocskait, Thökölyt, Rákóczit, kik a „szabadságnak arany zászlajával Hiteket keresték hazájuk kárával.” Rákóczit „igazabbnak” tartja, talán azért, mert katolikus volt, de mégis szemére veti, hogy „pártos népe templomokat rabolt”.³⁸ A szabadságharcról és Rákócziról csak a XIX. század elejének irodalmában, Kőlcseytől és Vörösmartyótól kezdve alakul ki kedvező vélemény. Hogy ez megtörténhessék, ahhoz jelentős politikai változásoknak kellett bekövetkeznie az uralkodó osztály egy részének magatartásában is.

A századvégi nemesi ellenállás

A XVIII. század folyamán a magyar uralkodó osztály — rendi előjogait védelmezve — igyekezett együttműködni a Habsburg-uralkodóházzal és az azt támogató birodalmi vezetőréteggel. A század közepe táján azonban már ellentétek jelentkeznek az összbirodalmi és a magyar-

³⁶ Vö. SZITÁS Ilona: *II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban*. Bp. 1937.

³⁷ MEZEI Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958.

³⁸ Ugy is jól tudgyuk, mért tselekszed ezeket,
Hogy úgy védelmezed az eretnekeket.
Tököli, Botskai, Rákóczy hadáról,
S támodásaiknak sok titkos okáról
Gondolkozván, látod, hogy a pártosoknak
Dolga volt leginkább tzelja táboroknak.
Ezek szabadságnak arany zászlójával
H iteket keresték hazájok kárával,
S noha az utolsó vezér igazabb volt,
Mégis pártos népe templomokat rabolt,
S azért nem engedte az Isten hadának,
Hogy szabadítottja legyen hazájának.

Ányos Pál versei. Bp. 1907. 106. Vö. CSÁSZÁR E.: Ányos Pál. Bp. 1912. Császár megírja, hogy Ányos Katona Istvánt hallgatta történelemből — viszonylag kis eredménnyel: „Történelmi ismeretei bővültek, megismerkedett multunknak egy pár nevezetesebb hősével és mindenestre többet tudott történetünkől, mint korának legtöbb írója — de ez volt Katonának egész hatása. Tudott II. Andrásról, Hunyadiról és Kemény Simonról, Zrínyi Miklósról, meg a három szabadságharc herosairól (Bocskai, Bethlen, Rákóczy), de a várnai csatavesztésen s a mohácsi vészen kívül más esemény nem ragadta meg figyelmét, s a mi a legfőbb, nem fejlődött semmit történeti érzéke.” (52. l.)

országi nemesi érdekek között. Az 1764—65-ös országgyűlésen felmerült a nemesség megadóztatásának kérdése, ami széles körű tiltakozást váltott ki.³⁹

A felvilágosulás politikai ideológiáját hirdető álláspontokkal szemben a magyar nemesség történeti alapon, a régi dicsőségre hivatkozva, védelmezi a maga különleges státusát. Meglepő, hogy az országgyűléssel kapcsolatban íródott pasquillusok között találunk olyanokat, amelyek a Habsburgok elleni függetlenségi harcokat is e hagyományok közé sorolják.

A Rákóczi-szabadságharcot egy 1764-es pasquillus szerzője, aki versének *Egy hiv magyar sóhajtása* címet adja, úgy idézi, hogy óvatosságból a Rákóczi név többes számát használja s emellett sok más nevet is felsorol:

Hej Bocskay! S Rákocyak!
Zrinyi! Hunyad! Bátoriak!
Czobor! Forgách! Palocyak!
Ország! Perény! Rozgonyak!

Bennetek volt a magyarnak
S minden igaz Hazafinak
Hajdonában Reménysége
Segedelme s dicsősége.⁴⁰

Ettől az országgyűléstől kezdve a magyar nemesség többsége külsőségekben — viseletben, életmódban — igyekszik hangsúlyozni különállását.

II. József uralkodása idején a nemesi ellenállás társadalmi és nemzeti értelemben is fokozódik. A nemesi nemzet védelmezéséről van itt szó, de nemcsak erről, hiszen Bécs egyes gazdasági intézkedései és németesítő törekvései az egész magyarságot, sőt a többi nemzetiséget is sújtották. Jellemző, hogy a felvilágosodás elleni harcnak olyan bajnoka, mint Szeitz Leó egri szervita, ortodox katolikus alapon és a Rákóczi-szabadságharcra hivatkozva fordul szembe a reformpolitikával. *Magyar világ* című kéziratos történelmi munkájában a következőt olvashatjuk: „Leopold... Magyar országnak... kegyetlen tiránusa, gyilkosa s hóhérja... csak Rákóczinak s a vele összeszövetkezett magyar eleinknek örök hálaadással köszönhetjük, hogy még magyarok vagyunk”.⁴¹

1784-ben a korona Bécsbe vitele széles körű felháborodást vált ki és ennek során megjelenik megint, Rákóczi nevéhez kapcsolódva, a Habsburgokkal való szembe fordulás gondolata. Az egyik ekkor született alkalmi latin vers többek között ezt mondja:

Ó Rákóczy kelnél csak fel.
Te készítetted a magyarok fegyverét,
kik nem tudják hasznát venni.⁴²

II. József halála és az 1790—91-es országgyűlés felszínre hozza és kikristályosítja a nemesi ellenállás politikai ideológiáját, amely a rendi és az országos érdekek védelmében (a kettő végig összefonódik, még ha az ellenállásnak elsősorban rendi jellege is van) hajlandó a következtetéseket levonni.

³⁹ Erről és általában a XVIII. századi nemesi ideológiáról I. Arató Endre említett tanulmányát.

⁴⁰ Jankovich Miklós pasquillus-gyűjteménye, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 129. II. k. 19. f.

⁴¹ Katholikus Szemle, 1889. 592.

⁴² MARCZALI H.: Magyarország története II. József korában, Bp. 1881—1888, II. k. 368—369.

Az ellenállás egyik vezetője, Sztáray Mihály gróf, aki a keleti megyék nemességének hangulatát tolmácsolja, arról beszél, hogy fel kell készülni a Habsburg-háztól való elszakadásra, s burkoltan az ónodi trónfosztásra hivatkozik. Az elszakadásra való utalás Sztáraynál és másoknál nemcsak fenyegetés: a nemesség egy része a porosz szövetségben bízott, s attól várta Magyarország függetlenségének elnyerését, s ezzel együtt a rendi privilégiumok biztosítását.⁴³

Külön vizsgálatot érdemelne a Rákóczi-hagyomány továbbélése szempontjából az a ropant politikai irodalom, amely ezekben az években kialakul. A nemesi ellenállás irodalmában, ha nem is mindig explicit módon, a múltra való hivatkozás kapcsán gyakorta szerepel a szabadságharcra vonatkozó pozitív értelmű utalás, az udvar álláspontját képviselő pamfletekben a feudális anarchia megnyilvánulásának tartják. Ez utóbbiak közül legjellemzőbb az az írás, amely *A polgári-barátimhoz Magyar országban a mostani folyó időkről* címet viseli s amely azzal akarja leszerelni a nemesi mozgalmat, hogy össze kell fogni az udvarral a francia forradalom eszméinek terjedése ellen és nem a kuruc időkre kell visszatérni.⁴⁴

A francia forradalom hamar elpárologtatja a magyar uralkodó osztály ellenállási készségét, s ha II. Lipóttal nem is teljesen, I. Ferencsel megtörténik a kiegyezés — mégpedig a reakció szellemében.

A jakobinusok

A magyar jakobinusok a nemesség Rákóczi-kultuszát kigúnyolják, mert felfedezik benne a maradiság jegyeit. Olvassuk el Laczkovics János rendkívül jellemző leírását, amelyet Martinovics *Oratio*-ja magyar átdolgozásához írt, s amelyben gyilkos iróniával ítéli el a magyar nemes életformáját és gondolkodásmódját: „... és imhol egy nemes ember, ki a Mindenhatónak szint oly alkotmánya mint a' nemtelen, a' ki ezen utolsó túl a' természetnek és a polgári társaságnak egygyesztedő kötéseibül eredett törvények ellen nem egygyébbben külömböz, hanem hogy p e r g a m e n j á n lévő nemességének meg bizonyittatására tzimmerül egy bivaly, ökör szarv, medve, szarvas, vadkan vagy övedzésig le-mezitelenedett asszony vagyon papirosára festve, a' nemtelen embernek pedig petsét-nyomójára eke, borona, vasmatska vagy egyéb mesterségüzést jelentő tzim vagyon metzve: 's ezen nemes ember ki a Leges Sodalitatis Marianaе, Florilegium Forgátsianum, Officium Rákotziánumnak nyelve alatt való pergetésivel a' vért szomjuhozó ördögtül szült bűbájosságot magában, másban is bé-gyökerezteteti, hogy a' józan eszivel annál kevésbbé élhessen; ki a' ködöt párolgó Verbőczyt pipafüstye között szomorún olvassa; Bertsényi, Rákóczi, Bezerédi nótáit füleket bosszantó tárogató sipon majd zöld, majd pedig a' tsikós gulyásokhoz hasonló fekete ümeg és gatyában, üstökben gombozott vagy szerte széjjel kótzosodott hajakkal, kutszmában borított fővel, hogy az esztelensége gyapjas borítékja alul ki nem gőzölögjön, és az arisztokrati gőz benne annál jobban megsüllyön, fujja, danollya; ki a kantsók között hangos torokkal a leg jobb, böltsebb fejedelmeket szidalmazza, privilegiumjait, nemességit hányva veti, mint meg örült dühödött ember széles kardgyát forgattya, mint Donkiset a szeles malmokkal viaskodik; arany hegyeket ígér 's ki józanodása után pedig tök maggal fizet, s' gyakorta egynémellyik egy bolha szökéstül, vagy tsalhos, sallangos subájából gallératlan ingibe mászott tetü-marástul a' kutzkóban takarodik; kit a' természet szintugy a' dologra, munkához, ekéhez, kapa, kaptafához alkota, ki a' közönséges jónak elől mozdittatására vagy ország terhinek hordozására semmit sem tse-

⁴³ MARCZALI H.: Az 1790/91-diki országgyűlés. Bp. I—III. 1907. A pest-megyei követek instrukciójában a számúzótt családok (köztük a Rákócziak) ivadékaik jogainak visszaállítása is szerepel. I. m. I. 194.

⁴⁴ E pamfletekről I. BALLAGI Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Bp. 1888.

lekszük, a' méglen a' nemtelen, de hasznos ember szántóföldeit dolgozza, réttyeit kaszálya, kertyeit miveli, kereskedést folytattya, mesterségüzést gyakorollya, fabrikákat, manufaktúrákat maga virágzásában közönséges hasznukra fen tartya, — ezen ugy mondom nemtelen de hasznos embernek, a' haszontalan nemes ember ellen vagy mellette le tett esküvése semmit sem ér 's meg nem engettetődik."⁴⁵

Laczkovics még bizakodik abban, hogy a felvilágosult uralkodó szembe tud szállni a maradi nemességgel, de hamar meg kell bizonyosodnia arról, hogy a francia forradalom kitérése óta az uralkodóház is a konzervatív erőkre támaszkodik. Ugyanakkor felfedezi a nemesi ellenállásban mutatkozó új politikai lehetőségeket. Egyik bátyjához írott, 1790. december 23-án kelt levele arról tanúskodik, hogy a Rákóczi-szabadságharc története kezdi érdekelni. Ezt írja: „Pozsonyi tartózkodásod alatt próbáld kölcsönkérni valakitől a *Histoire de la Révolution d'Hongrie* [!] című könyvet, olvasd el mindazt ami benne van, latinul írták s adta volna Isten, hogy az összes követek elolvasták légyen az országgyűlés előtt.”⁴⁶ Laczkovics nyilván az *Histoire des Révolutions de Hongrie* eredeti dokumentumaira, a béketárgyalások anyagára és a különböző kiáltványokra utal, amelyek az említett kiadványban megjelentek latin és francia nyelven. Laczkovics György alispán néhány nappal később, december 31-én ugyancsak erről a könyvről elmélkedik az országgyűléssel kapcsolatban: „Meg vagyok győződve arról, hogy nem akad majd egy Rákóczy, Bercsényi, Tököli, Bocskai stb. Nem tudom láttad-e Te valaha azt a könyvet, amelynek címe *La Révolution d'Hongrie*; ami Rákóczi idejében történt azt francia nyelven írja le és olyan nagyszerűen, hogy régóta nem olvastam hasonlót; onnes correspondentie originales, manifesta etc. ibidem continentur, és szép monumentum. Ha a magyarok olvas-ták volna ante diaetam talán több értelem jelentkezett volna sokak fejében.”⁴⁷

Annak ellenére, hogy Laczkovics János alaposan megismerhette a szabadságharc történetét, éspedig Rákóczi-párti forrásból, érdekes ellentmondást figyelünk meg 1792 áprilisában írt *A magyar történeteknek rajzolatja* című munkájában. Ezt a könyvet Szekér Joakim cisztercita szerzetes *Magyarok eredete a régi és a mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt* (1791) című könyvére támaszkodva írta meg, amely a feudális rendszer és a Habsburg-uralkodóház védelmére kelt. Álljon itt Laczkovicsnak e munkájából a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó része:

„Ki-zabadult tehát a török iga alól Magyar Ország, és azért örök hálaadással tartozik Leopoldnak 's az ő maradékinak. Meg-is hálálták néki akkor mindgyárt a' magyarok érántok tett nagy érdemeit, mert örökösítették maradékira a' magyar koronát, ő pedig megígérte nekik II. Andrásnak diplomája szerént nemesi szabadságokat, ki rekesztette mindazon által a' 31 art., mint sok jövőendő pártoskodásoknak okát, midőn egyszer'smind megkoronázta Po-sonyban Josef fiát, 1687 esztendőben. De mint hogy szüntelen nyukhatatlanok voltak a' magyarok, 's egy pertzet sem akartak engedni az arany diplomából, ismét ugyan azon 31 art. el-törléseért 1696 esztendőben pártoskodtak, a' Rákóczi Ferentzet, a Tököly Imrének mostoha fiát választották vezérjeknek; de a' levelezés által ki-tudódott szövetségek 1700. esztendőben, és a király parantsolatjára el-fogattak a' fő mesterek; maga Rákóczi Ferentz-is fogságba

⁴⁵ A magyar jakobinus mozgalom iratai. kiad. BENDA K., I. köt. Bp. 1957. 151.

⁴⁶ „... „Während Deinen Aufenthalts in Pressburg suche Dir von jemand aus zu lehen das Buch *Historie de la Revolution d'Hongrie*, lese alles aus darin, lateinisch geschrieben ist und wollte Gott, es hätten es alle Abligaten vor dem Landtag gelesen.” A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. 251.

⁴⁷ „Ich bin überzeugt, dass sich nicht ein Rakoczy, Bercsényi, Tököli, Bocskay etc. finden wird. Ich weiss nicht, hast du das Buch schon je gesehen, dessen Titel ist, *La Revolution d'Hongrie*; was sich in Zeiten des Rakoczy zugetragen hat, ist in französischer Sprache beschrieben, und zwar so herlich, dass ich lange Zeit nichts solches gelesen habe; onnes correspondentie originales, manifesta etc. ibidem continentur, und ist ein sehr schönes Monument. Wenn dieses die Ungarn gelesen hätten ante Diaetam, vielleicht wäre mehr Vernunft in vielen ihren Köpfen aufgewahrt.” A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. 255.

esett; maga Sáros várából vitetett Ujvárbá, honnét mindazonáltal az őriző kapitány kiszabadította 1701. esztendőben és szerentsésen Lengyel Országba futott. Keményen bánt Leopold ismét a' pártosokkal, el-fejeltkezett arról, hogy a' kegyetlenség fegyvere nem fog rajtok. Viszsa-jött Rákóczy 1703. esztendőben és azonnal 20 000 hazafiát ismét zászlója alá hódultak, s naponként nevelkedett száma a' nyukhatatlanoknak, úgy annyira, hogy sok vért ontottak, rablották, pusztították tulajdon bóldogtalan hazájokat; a' kurutzok ölték a' lobontzokat, és ezek visszontag azokat, mind kettőjek egymást, magyarok a' magyarokat! Haszontalan igyekezett a' békesség meg-szerzésében Leopold, mert a' fegyverrel soha egész életébe többé meg nem szerezhette. — József fia és Eugén tanátsolták bölts(en) néki, hogy kegyességgel bánnyon vélek, és ezen tanátra megnyugosztalta fegyveres seregét. 1704. esztendőben békességet kötött a' pártosokkal a' schemnitzi [Selmec] nemzet gyülesben; de ezen békesség kötés nem tettett sokaknak, hogy ismét ujra fegyvert fogtak, 's mint előbb ölték, vágtag, pusztítottak; pusztították ismét önnön bóldogtalan magyar hazájokat! Nem is hajlottak előbb békességre, hanem tsak akkor, midőn Nagy-Szombat mellett a' királyi katonáktól nagy tsapást szenvedtek, hogy többé öszve nem szedhették erejeket. De Leopold nem érte meg már ezt a' békességet, előbb el-érte gondal tellyes életének végét 1705. esztendőben, életének 65. esztendejében; József fiára hagyta királyi trónusát, és kik azt szüntelen őrzik, a' sok megemésztt gondokat. Örök ditséretet és nagy nevet érdemelt Leopold! ki kiszabadította a' török iga alól Magyar Országot, melyet kár, hogy mindég a' kegyesség páltzájával nem kormányozott, mert így élte volna kívánt bóldogságban a' török bajvivástól hátra maradtól kevés esztendeit, a' mint meg-érdemlették szép és nagy tselekedeti a' tsendes boldog életet. [Utóda I. József volt.] Igen szomorú állapotban találta József magyar birodalmát, hogy el-kezdette uralkodását, egy nihány városok és váracon kívül a Duna mellett, mind a' Rákóczyhoz hódult az egész ország. Minden arany és ezüst a' bányá városokból és a' királyi kints tárból, az adó és a' vámok Rákóczy prédájává lettek. Meg-tsökkent a' királyi kints-tár és egyszer'smind az erő, azonban pedig nevelkedtek a nyukhatatlan pártosok, 50 000-re nevelkedett fegyveres számok. A' Pálfi János és Staremburg vezéreknak köszönheti József szerentséjét, mert ezek védelmezték tsekély hadi erejét. Maga az Eszterházi Pál nádor-ispány se tsillapíthatta-le az el-busult pártos sziveket, semmiképpen se állíthatta helyre a' békességet; haszontalanná lett a' nagy-szombathi nemzet gyüles, valamint Leopold alatt a' schemnitzi egygyezés, jól lehet maga is önként hajlott a' békességre Rákóczy Ónad alatt, de sokan voltak a' türhetetlen magyarok, kik az egygyességre nem állottak, ellenségnek nevezték a' nádor-ispányt és a' Pálfi vezért; tsak hogy igyekeztek meg-szerezni az egygyességet, szörnyü halállal végzettek-ki az élők közül egynihányot, ezen okért; véres áldozattya lett a' pártos dühösségnek, ki-szeretője volt az egygyes békességnek!

Po'sonyban hivta öszve József az ellenkezőket, hogy megbékellyen vélek, de hívására el-nem jöttek; ugyan-is azért későbbre ismét véres ütközetre kelt vélek. Egy izben 6 000 pártosokat fejezett-le, mely szerentsés győzedelme meg-hóditott magához sokakat, maga Rákóczy-is örömet békességre hajlott. József a' Pálfira bizta részéről az egygyességet; Rákóczy pedig a' lengyelekhez szaladtott, mint hogy tartott a' jövendőktül, még a' maga félen valóktul-is, mint hogy nagyobb része a' magyaroknak meg egygyezni nem akart, 's az orosz segítségre gondolkodott. A' Károlyi Sándor szerette-meg a' békességet, ez gyűjtötte-öszve 1711 esztendőben tulajdon várában Nagy-Károlyban maga pártos társait, a' pártosoknak fejeit, kik meg-győzettek Józsefnek igaz szívűségéről, fel-esküdték néki Szathmárban hűségeket és engedelmességeket, jól lehet nem látták többé ezen kegyes királyiokat, mert már a' békesség kötése előtt 12 napokkal hamarabb meg-halt, a' himlő ragadta-el más világra leg-szebb virágzó esztendeiben; el-titkoltatott mind azon által halála a' jelen-való zürzavar le-tsendesítetté végett, még el-érkezett az izenet Spányol Országba Károly testvérjéhez. Rákóczy azonban a' lengyelektől a' törökökhöz által-ment kiknek pártfogása alá ajánlotta magát, — soha se is-látta többé édes hazáját! ott, azon az árva török földön végzette-el ezen nagyra született derék hertzeg pálya-futását! A' Károlyi Sándornak és Pálfi Jánosnak köszönheti az Austriai Ház igaz hazafiuságokat, hogy ekkor le-tsendesítették mái napra-is a' pártos magyarokat.⁷⁴⁸

Tehát Rákóczy és hívei Laczkovicsnál is „pártosok” és a szatmári kiegyezés a történelmileg helyes megoldás. Igaz, I. Lipótot nemcsak magasztalja, de bírálja is, s Rákóczyt „derék hazafinak” nevezi, mégis elég egyoldalú az a kép, amelyet a szabadságharcról kapunk, hisz okának a nyughatatlanságot, az egyenletlenkedést, a pártosságot tartja. Ebben szerepe lehetett persze

⁴⁸ A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. 732—734.

annak is, hogy a cenzúra másként a könyvet nem engedte volna megjelentetni. Tegyük hozzá: így sem adhatta ki!

Martinovics Ignác viszonylag távolabb állt a Rákóczi-hagyománytól mint Laczkovics, mégis jellemző, hogy jó politikai érzékkel hamar felfedezte, milyen erő rejlik benne és abban a patriotizmusban, amelyet táplálhat. 1792. október 7-én kelt, Ferenc császárhoz intézett nyílt levelében a nemesi szabadságjogok védelmére kel, mert úgy látja, hogy az ezek elleni támadás az egész nemzet rabságát célozza és a haladást gátolja. Idézzük a *Nyílt levélnek* azt a részét, amely a Rákóczi-szabadságharcra utal, mégpedig Szentmarjay Ferenc egykori fordításában:

„Nem akarom én itt sem a Magyar Ország történetét írni, sem azon viszontagságokat lerajzolni, melyeket az Austriai Ház a Magyaroknak okozta. El-halगतom ezen Háznak a magyarok ellen szüntelen való álnokságát, nem hozom elő azt, mennyiszor ezen Ház az esküvésést, melyet a koronázás előtt ország konstitúciója szerint le tenni kellett, meg-szegte. Elég az ahhoz, hogy mihelyest a magyar koronának birtokába lépett, 's az efféli uzurpációját törvényesítette, azonnal egész dühösséggel a magyar nemességet faggatni kezdé, hogy egészen elnyomná. Mert ha egyszer ez odavan, akkor kész az egész Nemzetnek rabsága, és az Austriai Ház semmi akadályt többé nem talál, hogy kénye szerint ki szivja; ugyan ezen tyrannikus dühösségnek áldozattjai lettek ama hires nagy talentumu 's erköltsü Rákóczy, Bertsenyi, Tököly, 's más többen.”⁴⁹

A Reformátorok kátéjában a Rákóczi-hagyományra és általában a Habsburg-ellenes felkelésekre való hivatkozás ugyancsak a nemzeti követeléseket támasztja alá.

Kazinczy Ferenc más irányból jutott el a Rákóczi-hagyományhoz, mint az előtte említett két jakobinus. Már 1789-ben felajánlja Kovachich Márton Györgynek a nála lévő Rákóczi-iratokat közlésre, köztük a fejedelem gyömrői beszédének másolatát, amelyet megtaláltunk a hajdani Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratárában. Nyilvánvaló, hogy a keleti—északkeleti megyék ellenzéki szellemű nemességének és az ott élő kuruc hagyománynak a hatására figyel fel a szabadságharcra, s próbálja összekapcsolni kora haladó célkitűzéseit ezzel a múltbeli emlékkel. Fogsága után ő is biztatja Rumyt, hogy adja ki a szabadságharc dokumentumait. 1812. augusztus 1-én — miután megígéri, hogy a sárospataki könyvtárból megszerzi Babocsay *Fata Tarczaliensia* c. munkájának másolatát — ezt írja neki: „Mein Rath wäre, ja viell Stücke im Anfang von der ewig merkwürdigen Epoche von 1703. in Ihre Sammlung einzurücken. Der Name Rákóczy wirkt elektrisch.”⁵⁰ Később, 1818-ban a „pataki vár erkélyén” is Rákóczihoz gondol:

Itt állottanak ők, azok a Nagyok, Erre tekintett
György, Erdélye felé, erre sóhajta Ferenc⁵¹

Nem mondja meg, hogy melyik Ferencről van szó, de nyilván II. Rákóczi Ferencről utal. 1822-ben Ferdinánd trónörökös meglátogatja többek között Sátoraljaújhelyt is, ahol a levéltárban Kazinczy felhívja a figyelmét Rákóczi egyik levelére. „E névre — írja Cseréy Miklósnak szeptember 15-én — sok vitéz ember elhőlt, s Isten tudja mitől rettege. Én félelem nélkül mu-

⁴⁹ A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. köt. Bp. 1957. 832.

⁵⁰ Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY János, 10. köt. Bp. 1812, augusztus 1. A Rummy Károly Györgynek írt levélben. Rummy a Monumenta Hungaricában akarta kiadni Rákóczi leveleit Engel gyűjteményéből, de e tervétől kénytelen volt elállni, vö. WALDAPFEL J.: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. Kazinczy fordította le Tsétsi János krónikáját, hozzáfüzve érdekes megjegyzéseit. Kiadta THALY K. Bp. 1875.

⁵¹ Kazinczy Ferenc levelezése. Id. kiad. 16. köt. Bp. 1906. 66. A Majláth Jánoshoz 1818. jún. 2-án kelt levélben.

togettam.”⁵² Kazinczynak ez a bátorsága az új körülményekkel függ össze. Nem valószínű, hogy szó nélkül hagytak volna egy ilyen „mutogatást” 1794-ben.

A történetírás feltáró munkája, sok dokumentum közreadása, s nem utolsósorban Mikes Kelemen *Törökországi Leveleinek* megjelenése mély hatást gyakorol a nemzeti múlt felé forduló irodalomra. A *Törökországi Levelek-et*⁵³ — mint közismert — 1794-ben adták ki, s ez a szép-irodalmi dokumentum hozta igazán közel az írókhoz is a fejedelem alakját. 1807-ben Vitkovics Mihály e Levelek alapján írt drámát II. Rákóczi Ferencről. Vörösmarty első, a fejedelemről szóló költeménye, *Mikes büja* ugyancsak ezen a művön alapszik. Kölcsey is merít belőlük, bár az ő kuruc hagyomány-kepe több forrásból táplálkozik, mint sok más kortársáé.

A XIX. század második évtizedétől kezdve az irodalom történelemszemlélete egyre inkább meghatározza az ellenzéki körök magatartását. A historiográfia konzervatívabb, jobban kötik politikai előírások, az irodalom áttételekkel és hivatkozásokkal tud élni, amelyek még a Habsburg-ellenes hagyományt is szóhoz tudják juttatni.

Bár a reformkor irodalma gyakran idézi Rákóczit, Petőfi még mindig joggal írja 1848. ápr. 21.-én: „Ez nagy férfiú volt s az ő keze szent; megszentestette a szabadság kardja, melyet évekig villogtatott . . . Ma van 113 esztendeje, hogy meghalt s vajon van e széles e hazában, széles e világon ember kinek eszébe jut, hogy a mai nap e hős halála napja?”⁵⁴ Rákóczi emléket a „márciusi ifjúság” ápolja s a republikánus hiszekegyben is őt idézi: „Hiszek egy magyar szabadságban, ki születék Rákóczi kardjától . . . március 15-én halottaiból feltámad.”⁵⁵

Állapítsuk meg: a rendi Magyarország a XVIII. század hatvanas éveit Rákóczi-ellenes volt, emléket a jobbágyosság és a kismemesség őrizte meg. Igaz, hogy a nemesi ellenállás főleg II. József alatt a szabadságharc függetlenségi programját népszerűsítette, de nem sokáig vette komolyan. A magyar jakobinusok és az ő hatásuk alatt élő és dolgozó értelmiségiek azok, akik új értelmet kerestek a Rákóczi-hagyományban. A reformkor irodalma a függetlenség bajnokát látta benne. A kiegyezés után a magyar uralkodó osztály sovén, dzsentroid nacionalizmusát táplálták vele. A haladó Rákóczi emléket támasztotta fel, de most már a szabadságharcos oldalát is kiemelve, Ady Endre, aki egyben a jakobinusok és 1848 forradalmárainak tisztelője is volt.

Nincs egységes Rákóczi-kép a XVIII. században, a társadalmi osztályok és rétegek érdekeitől függ, hogy miképpen ítélik meg a kuruc szabadságharcot. A tudomány és a művészet — kisebb-nagyobb időbeli eltérésekkel ugyan — de a társadalmi, s ezzel együtt eszmei harcok függvényében látja és mutatja be a nagy kuruc szabadságharc alakját és tevékenységét.

⁵² Kazinczy Ferenc levelezése. Id. kiad. 18. köt. Bp. 1908. 158.

⁵³ Vö. HOPP Lajos jegyzeteit Mikes Kelemen összes művei. I. köt. Bp. 1966. 373 és köv. 1

⁵⁴ Petőfi Összes prózai művei és levelezése. Bp. 1967. 409.

⁵⁵ Életképek, 1848. július.